تحلیل ویژگی‌های بصری گل و مرغ‌های میرزا آقا امامی

علیرضا خواجه احمد عطاری[۱]، **زهرا مهدوی قهساره**[۲]

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۱۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۶
Doi: 10.22034/rac.2025.2058802.1126

چکیده

یکی از نقاشان مشهور دوره معاصر میرزا آقا امامی بوده که در زمینه‌های مختلف نگارگری از جمله گل‌ومرغ‌سازی فعالیت داشته است. آثار گل و مرغ میرزا آقا نمایشی از دو شیوه گل‌ومرغ‌سازی دوره قاجار و معاصر بوده است. پژوهش حاضر تلاش نموده تا با شناخت ویژگی‌های بصری آثار گل و مرغ میرزا آقا امامی تمایزات دو شیوه گل‌ومرغ‌سازی در آثار وی را شناسایی نماید. با توجه به مطالب ذکر شده در بالا این سؤال مطرح است که ویژگی‌های بصری نقوش گل و مرغ در آثار میرزا آقا در دو دوره قاجار و پهلوی چیست؟ روش تحقیق توصیفی ـ تحلیلی و روش گردآوری مطالب کتابخانه‌ای و میدانی بوده؛ از نتایج به‌دست‌آمده چنین می‌نماید که فرم، رنگ و ترکیب‌بندی در دو شیوه گل‌ومرغ‌سازی وی تفاوت‌هایی داشته که این دو شیوه اجرا را از یکدیگر متمایز کرده است. عناصر به‌کاررفته در گل و مرغ‌های میرزا آقا به شیوه قاجار درشت‌تر و رنگ‌ها محدود به رنگ‌های نقاشی دوره قاجار بوده، در زمینه ترکیب‌بندی موازنه‌ای میان شکل و زمینه و دارای فضاهای خالی میان عناصر گل و مرغ بوده و روی وسایل کاربردی نقاشی شده است. اما شیوه اجرای دوم گل و مرغ میرزا آقا از نظر فرم عناصر ریزنگارانه‌تر، رنگ‌ها متنوع‌تر و فاصله عناصر با یکدیگر کمتر است و ترکیب‌بندی در قالب بیضی‌شکل گرفته است و کمتر روی وسایل کاربردی نقاشی شده بلکه بیشتر به صورت تابلو بوده که به دیوار آویزان شده است.

واژگان کلیدی: گل و مرغ، میرزا آقا امامی، دوره قاجار و معاصر، سبک‌شناسی، فرم

۱. دانشیار گروه آموزشی صنایع‌دستی، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران (نویسندهٔ مسئول).
Email: a.attari@aui.ac.ir
0000-0002-0984-9102

۲. کارشناس ارشد صنایع دستی، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.
Email: shamseh23@gmail.com

مقدمه

نقاشی گل و مرغ به‌عنوان شاخه‌ای از نقاشی ایرانی جایگاه ویژه‌ای را در میان انواع فنون نقاشی کسب کرده است. با توجه به عناصر گوناگونی که در آثار گل و مرغ به چشم می‌خورد از جمله پرندگان و گل‌های بسیار متنوع، می‌توان به بازنمایی نوع پوشش گیاهی باغ‌های ایرانی در آثار گل و مرغ تأکید کرد. آثار به وجود آمده در گل و مرغ را می‌توان در دوره‌های مختلف دنبال کرد. محققان معتقدند نوع نگرش به گل و مرغ بدین‌گونه که از دوره صفوی و با آثار شفیع عباسی، پسر رضا عباسی، آغاز و تا به امروز اجرا می‌شود. نحوه طراحی گل‌ها و برگ‌ها، نوع پردازنی و رنگ‌گذاری و همچنین ترکیب‌بندی از دوره صفوی تغییراتی داشته که در آثار شفیع عباسی قابل مشاهده است و بعدها در دوره زند و قاجار تحت عنوان نحوه گل‌ومرغ‌سازی به بار می‌نشیند.

میرزا آقا امامی از جمله هنرمندانی است که در زمینه نقاشی گل و مرغ دستی توانا داشته است. وی در دوره گذار از سنت گل و مرغ‌سازی در دوره قاجار با به وجود آوردن آثاری تازه و بدیع مسیر تازه‌ای را برای نقاشان گل و مرغ ساز ترسیم نمود. لذا در پژوهش حاضر، نگارندگان تمرکز خود را معطوف به مطالعه فرم‌های موجود در آثار گل و مرغ میرزا آقا امامی، به‌عنوان هنرمند اواخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی، کرده‌اند. هدف از این تحقیق دستیابی به دو شیوه گل‌ومرغ‌سازی میرزا آقا امامی و نمایانگر تغییرات و سیر تحول گل‌ومرغ‌سازی در دو دوره مذکور بوده است. همچنین ویژگی‌های بصری نقوش گل و مرغ در دو شیوه نقاشی گل و مرغ میرزا آقا دنبال می‌شود. بر این اساس این سؤالات مطرح است که ویژگی‌های اجرای آثار گل و مرغ در نقاشی‌های میرزا آقا چیست؟ همچنین ویژگی بصری نقوش گل و مرغ در آثار میرزا آقا در دو دوره قاجار و پهلوی چیست؟ اهمیت و بررسی این موضوع انگیزه و شوق جستجوگری در مطالعه فرم‌های موجود در آثار گل و مرغ‌های میرزا آقا امامی را به ارمغان می‌آورد. شناخت هنر ایران در همه زمینه‌های هنری از دریچه شناخت سبک یا شیوه هنری یک دوره می‌گذرد، بر این اساس ضروری است که در قدم اول آثار گل و مرغ این هنرمند بنام ایران را معرفی، دسته‌بندی و به‌لحاظ ویژگی‌های بصری بررسی نمود.

ضرورت این مطالعه تأکید بر، وجود تفکری پویا، به روز و متناسب با تغییر دید هنرمندان عصر قاجار با وجود مشکلات سیاسی و اجتماعی و اقتصادی زمان، که نه‌تنها موجب حفظ حیات، بلکه ایجاد تحولی شگرف در این هنر ارزشمند و تاریخی است. نکته قابل توجه در این پژوهش، چیستی مسیر ارزش‌های زیبایی‌شناختی هنر ایران در زمینه گل‌ومرغ‌سازی از هنرهای کاربردی به هنرهای تزیینی است.

پیشینه تحقیق

در پی بررسی نمونه آثار پژوهشی (مقاله، پایان‌نامه و کتاب) و نمونه آثار مستند تصویری (فیلم) سوژه‌های مورد بررسی بر حسب معمول به معرفی میرزا آقا امامی و سایر هنرمندان گل و مرغ ساز، و ریشه‌یابی نقاشی گل و مرغ در طول تاریخ هنر و خوانش تصویری از لحاظ تصویری و مفهومی پرداخته شده است. گزارش پاره‌ای از مطالعات که بابی از این موضوع را مورد مطالعه قرار داده‌اند، به این صورت است:

سواری و شیخی (۱۴۰۴) در مقاله خود با عنوان «بررسی فنی و بصری گل و مرغ در نقاشی ایران قرن چهاردهم هجری خورشیدی» از خاندان امامی به عنوان هنرمندان گل و مرغ ساز دوره پهلوی یاد کرده و سپس به معرفی هنرمندانی چون حسین الطافی و عیسی آلفته که در دوره پهلوی دوم فعالیت می‌کردند پرداخته و در نهایت روند اصلی مقاله را حول محور هنرمندانی چون محمدباقر آقامیری، رضا فتاحی و امیر طوفانی پیش برده‌اند که به وجود حس خیال‌انگیز آقامیری، پایبندی به سنت‌ها و البته آفرینش ترکیب‌های تازه فتاحی و ورود «روایت» به گل و مرغ را مبتنی بر آگاهی بر دانش و اصل نگارگری و گل و مرغ، دست یافته‌اند. سواری و شیخی (۱۴۰۲) در مقاله خود با عنوان «تبلور گل و مرغ در تشعیر دوره تیموری» به شکل‌گیری گل و مرغ در دل نمونه آثار تشعیر دوره تیموری پرداخته‌اند، بطوریکه اینگونه مشخص شد که فرم‌های گل و مرغ (فرم‌های گیاهی و پرنده) ابتدا در تشعیرهای حاشیه‌ای دوران تیموری بوده است که البته تحت تأثیر هنر خاور دور به دو صورت هویت می‌یابد، ۱. گل و مرغ تک رنگ طلایی و ۲. گل و مرغ با نقوش طبیعت‌گرایانه‌تر که تحت تأثیر نمونه طبیعت‌سازی‌های چینی که به واسطه ورود آثار سفالین آبی و سفید و... به ایران وارد شده بود، شکل گرفته بودند. اورنگی، موسوی گیلانی و پورنعمان (۱۴۰۱) در مقاله خود با عنوان «تبیین وجوه زیبایی‌شناختی قواعد سیال فرم، در هنر خوشنویسی (با استناد به رساله‌های خوشنویسی سده ششم تا یازدهم هجری)» به بررسی تنوع فرمی خطوط از منظر ویژگی فرمی، کاراکتری، کاربردی و کارکردی پرداخته تا به درکی از ظرفیت‌های فرمی خطوط و قابلیت‌های موجود در نوشتار خوشنویسی با هدف طراحی و ایجاد پویایی در حروف و در نتیجه ایجاد خطوط نونگاره

DOI: 10.22034/rac.2025.2058802.1126

منجر شود. علی‌سلیمانی (۱۳۹۷) در پایان‌نامهٔ خود با عنوان «بررسی گل و بوته و گل و مرغ بر روی جلدهای قرآنی شاخص دورهٔ قاجار (موجود در موزه ملی قرآن)» به توضیحاتی در باب اهمیت هنر جلدسازی و روند تکامل جلدسازی لاکی (قرآن)، که شامل نحوه طراحی و رنگ آمیزی و انواع عناصر گل و بته که بر روی آن اجرا می‌شده، پرداخته است.جهان بخش و شیخی نارانی (۱۳۹۵) در مقاله خود با عنوان «پژوهشی پیرامون نقش گل ومرغ و کاربرد آن در هنرهای سنتی ایران (دوره زندیه و قاجار)» به معرفی هنر گل‌ومرغ‌سازی، پیشینه این هنر، معانی و مفاهیم آن و موارد استفادهٔ آنها در مکتب زند و قاجار پرداخته‌اند. جمشیدیان قلعه سفیدی و خلیلی (۱۳۹۳) در مقاله خود با عنوان «مهارت نقاشی گل و مرغ در بناهای تاریخی شهر اصفهان و کسب و کار تجاری مختص نقاشان» به معرفی نقاشان گل ومرغ و بررسی این نقاشی از دوران صفویه تا به امروز پرداخته است. حسینی مطلق (۱۳۹۲) در مقالهٔ خود با عنوان «نگرشی پیرامون نقاشی گل ومرغ با تأکید بر آثار لطفعلی صورتگر شیرازی» به جایگاه هنر گل‌ومرغ‌سازی در دورهٔ قاجار و نقاشی ایرانی، و هنرمندان این دورهٔ پرداخته و به بررسی گونه‌های نمادین و خلاقانهٔ این هنر در نگاره‌های ایرانی پرداخته است. وفامهر (۱۳۹۰) در کتاب خود با عنوان «زندگی و آثار میرزا آقا امامی» به زندگی نامه و معرفی و ارائه تصاویر ارزشمندی از آثار میرزا آقا امامی و همچنین توضیحاتی مبنی بر روش ساخت تابلوهای سوخت میرزا آقا امامی پرداخته است. شهدادی (۱۳۸۴) در کتاب خود با عنوان «دریچه‌ای بر زیبایی‌شناسی گل و مرغ» نقاشی گل و مرغ را از منظر زیبایی‌شناسی و اسطوره‌شناسی شرح داده و به معرفی و ریشه‌یابی عناصر گل و مرغ پرداخته است. ظفرمند (۱۳۸۴) در مقاله خود با عنوان «چیستی فرم در هنر» به معرفی نظریات فرم افلاطون، ارسطو، آکویناس و ملاصدرا پرداخته و در ادامه به مفاهیمی چون فرم در هنر و در نهایت چیستی فرم در هنر تحت قالب ۹ تیتر پرداخته که به ویژگی‌های کلی، جزئی، ظاهری و محتوایی و... فرم اشاره کرده است. ظفرمند (۱۳۸۳) در مقاله خود با عنوان «مفهوم فرم در هنر»، ابتدا به معنی لغوی فرم در لغت‌نامه‌های فارسی پرداخته، سپس به برگردان و معنی واژه Form در فارسی و انگلیسی توجه کرده است و نهایتاً در جمع‌بندی اعلام می‌دارد که فرم شکل کلی و شناسه هر چیزی است که دارای ویژگی‌های جزئی می‌باشد و به نوعی فرم هر چیزی با چیز دیگر می‌تواند وجوه تمایز و تشابه را مشخص و در نهایت ویژگی بارز هر چیز را بیان کند. ادیب برومند (۱۳۵۶) در مقاله خود با عنوان «میرزا آقا امامی» به معرفی تمامی گرایشات هنری که میرزا آقا امامی در آن تبحر داشت پرداخته، و در مورد گل‌وبته‌سازی میرزا آقا چنین بیان می‌کنند؛ که گل بته‌های ساخته شده به دست میرزا آقا امامی به دو روش ایرانی‌سازی و مینیاتورسازی است و همه دارای ملاحت و لطافت در رنگ آمیزی و پرداز هستند.

در پی بررسی‌های انجام شده در بین مقاله‌ها، پایان‌نامه‌ها و کتاب‌ها، موضوعی کاملاً مشابه با موضوع فعلی که به‌طور تخصصی به مطالعه فرم و شیوه اجرا در آثار گل و مرغ میرزا آقا امامی پرداخته باشد، یافت نشد، از سوی دیگر توجه به جنبه بصری عناصر موجود در نقاشی گل و مرغ به نحوی نوآورانه‌ای به شمار می‌آید.

روش تحقیق

پژوهش پیشِ رو از نظر ماهیت و روش **به دلیل** بررسی و واکاوی ویژگی‌های بصری آثار گل و مرغ میرزا آقا امامی، توصیفی-تحلیلی است. شیوه جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای و میدانی است. برای بررسی ویژگی‌های بصری آثار گل و مرغ میرزا آقا امامی از سایت، کتاب و موزه بهره‌گیری شده که تعداد آنها پنج نمونه موردی از نمونه‌های متعدد آثار گل و مرغ وی است که از طریق عکس‌برداری و اسکن از روی آثار و ذخیره‌سازی از سایت مربوطه و آنالیز خطی نمونه‌ها به وسیله نرم‌افزارهای راینو[1] و فتوشاپ[2] انجام گرفته است. آنچه به عنوان متغیرهای این مقاله محسوب می‌شوند شامل فرم، رنگ و ترکیب‌بندی است و از رهگذر این بررسی شیوه و سیاق آثار میرزا آقا شناسایی شده، ابتدا به مطالعه و توضیحاتی در مورد فرم و سبک‌شناسی، گل و مرغ، زندگی میرزا آقا پرداخته، سپس به توصیف و تحلیل آثار گل و مرغ وی توجه شده است. روش تجزیه‌وتحلیل داده‌ها به صورت کیفی است و داده‌ها به وسیله ابزارهای سنجش مشخصی به غیر از روش آماری دریافت می‌شوند و تجزیه‌وتحلیل بدون دخالت دیدگاه پژوهشگران مورد بررسی قرار خواهند گرفت.

مبانی نظری (سبک‌شناسی و فرم)

واژه سبک از ریشه سَبَک به معنی "ذوب کردن و در قالب ریختن" است. سبک در معنی عام و متداول خود به معنی شیوه خاص انجام یک کار است (فتوحی، ۱۳۹۲: ۳۴). سبک هنری در حقیقت گویای ویژگی‌های ظاهری هر هنر است. سبک (شیوه هنری) خصلت‌های صوری و ساختاری شاخص و متمایز در یک اثر یا در گروهی از آثار هنری است، که لازم است این

ویژگی‌ها از پیوندی درونی و ارتباطی انداموار و از دوره تاریخی معین و یا مردمی معین برخوردار باشند، وارتباطی با مضمون و محتوا نداشته که در غیر این صورت واژه "روش هنری" منظور است نه "سبک هنری" (پاکباز، ۱۳۷۸: ۲۹۷-۲۹۸). بنابراین سبک به بیننده این امکان را می‌دهد که بین یک اثر هنری با دیگر آثار تمایز قائل شود. جنسن در کتاب خود سبک را به دو شکل به کار می‌برد. ۱- سبک عام ۲- سبک خاص. سبک عام به ویژگی‌های آثار در یک دوره زمانی، فرهنگ و تمدن یا مکتبی خاص مرتبط است و سبک خاص ویژگیهای مرتبط با هر هنرمند در مفهوم یک شخصیت منفرد و منحصر به فرد (جنسن، ۱۳۸۴: ۱۷). نکته‌ای که حائز اهمیت است این است که سبک در فرم اثر خود را آشکار می‌سازد که به وسیله ابزار و مواد هنری خود را نشان می‌دهد. آنچه از فرم در ذهن انسان متبادر میشود وجه ظاهری اولیه‌ای است که چشم انسانی آن را مشاهده کرده و اطلاعات را به مغز رسانده تا طی فرایندی روند شناخت انسان از آن آغاز گردد، پس فرم از لحظه خلق هر چیز به همراه آن به وجود آمده و نوعی شناسنامه آن پدیده تلقی می‌شود.

از نظر جنسن فرم در سه حالت وجود دارد ۱- هم معنی با شکل (بخشی از یک اثر) ۲- نوع یا شکلی خاص از هر چیزی (فرمی از نقاشی مانند نقاشی آبرنگ) ۳- ترکیبات بصری و اصول ترکیب‌بندی. همچنین برای فرم اجزایی در نظر می‌گیرد که عناصر بصری (خط، رنگ، تونالیته، شکل، بافت و فضا و اصول ترکیب‌بندی را شامل میشود (جنسن، ۱۴۰۲: ۲۰-۲۲)، که هرکدام از این موارد که جنبه ظاهری پدیده هستند، می‌توانند بر چگونگی برداشت مخاطب از آن و نوع سبک آن اثر یا پدیده نقش مهمی ایفا کنند. رابطه فرم و سبک رابطه‌ای با معناست. هر گاه آثار نقاشی یک هنرمند در دوره‌های مختلف نشان داده می‌شود و یا یک تصویر مشابه از یک مضمون اما از دو هنرمند را مشاهده می‌کنیم می‌توان آنها را از هم تشخیص داد. این تشخیص چگونه امکان‌پذیر است؟ به کمک سبک به‌کاررفته در تصویر. خط، رنگ و مواد و مصالحی که در شکل‌گیری اثر هنری بکار رفته این تمایز صورت می‌گیرد (بارنت، ۱۳۹۱: ۱۶۴). چشم انسان قادر است خصوصیت‌های متمایز کننده را از یکدیگر تشخیص دهد. خواه مواردی چون ترکیب‌بندی و موضوع و یا مواردی چون ضربه قلم روی بوم که می‌توانند اثر یک هنرمند، یک عصر تاریخی و یا یک فرهنگ را تعیین کنند (بارنت، ۱۳۹۱: ۱۶۴). در اینجا لازم است گفته شود در این مقاله سبک خاص یا شیوه میرزا آقا امامی در آثار گل و مرغ مورد نظر است.

نقاشی گل و مرغ

برای معرفی نقاشی گل‌و مرغ تعریف‌هایی در جهت شناخت دقیق و آسان آن تبیین شده است که اسکندرپور خرمی در این زمینه اینچنین می‌گوید:

«گل و مرغ، نوعی نقاشی ایرانی همراه با عوامل شکل ساز اقوام ایرانی و حاوی تمامی اندیشه‌ها، عقاید و اسطوره‌های ایرانی که حالت پالایش‌یافته در قالب مرغ نغمه‌خوان، گلی که معمولاً صد پر یا زنبق است، جلوه‌گر شده است» (اسکندر پور خرمی، ۱۳۸۳: ۳).

البته ردپای این هنر را می‌توان در نمونه‌های باستانی، نقاشی سفالینه‌ها، نقش برجسته‌های سنگی هخامنشی و نقوش گیاهی دورهٔ ساسانی مشاهده کرد؛ و بر اساس همین شواهد می‌توان بر تمایل ایرانیان بر طبیعت و نقوش طبیعی در آثارشان (اشیا کاربردی) اشاره کرد که علاوه‌بر طبیعت‌گرا بودنشان، پیرو اصولی خاصی بوده و با نشان دادن انواع گیاهان و پرندگانی که در باغ‌های ایرانی دیده می‌شدند، معرف نوع پوشش گیاهی بومی ایران و جوانب اهمیت آنها هستند. گل‌ها و پرنده‌ها از قرن ۹ ه.ق در نقاشی ایرانی حضور داشته‌اند. پیشینه نقاشی گل و مرغ به عنوان یکی از شاخه‌های فرمی طبیعت‌گرایانه در نقاشی زیرلاکی به روزگاران مغول باز می‌گردد که در دوره صفوی (از دوره شاه عباس اول) نیز ادامه یافت و از هنرمندان آن می‌توان به شفیع عباسی اشاره کرد که البته نمونه آثار وی بر روی کاغذ و بدون لاک اجرا شده است (آژند، ۱۳۹۷: ۳۲)، ولی ایفای نقش این دو فرم در کنار هم و به‌طور مستقل از قرن ۱۱ ه.ق آغاز شده که در دوره زند

تصویر۱. تابلوی گل و مرغ، شفیع عباسی. صفوی
(www.malekmuseum.org/saloon/artifact/1393.02.00037).

DOI: 10.22034/rac.2025.2058802.1126

«مکتب زند» یا «مکتب گل» نام داشت، که تا به امروز نیز ادامه حیات داشته و بنا بر سلیقه و دانش هر هنرمند متخصص در این گرایش سبک‌های متعددی از آن پدید آمده است (جهانبخش و شیخی نارانی، ۱۳۹۵: ۱۲۹) (تصویرهای ۱ تا ۳).

میرزا آقا امامی

محمد مهدی امامی معروف به میرزا آقا امامی (۱۳۳۴-۱۲۶۰ ه.ش) از هنرمندان اواخر دوره قاجار و بعد از آن در اصفهان است. وی فرزند سید محمد حسین امامی از هنرمندان، روحانیان و خاندان معروف امامی بود، که درآغاز کار هنری خود نزد پدر به گل‌وبته‌سازی پرداخت. «بوته‌سازی استاد میرزا آقا امامی در آن سبک بسیار عالی و شیوا بود، که پدر در پدر، اینها را می‌گفتند سادات بوته‌ساز پاچناری» (وفامهر، ۱۳۹۰: ۶۱). میرزا آقا بنا بر شرایط زندگی و ارتزاق می‌بایست حرفه قلمدان‌سازی را ادامه می‌داد که این امر موجبات ایجاد تحولات و شیوه طراحی و اجرای شخصی را در این گرایش از نقاشی ایرانی فراهم کرد و نمونه آثار متعدد و ارزشمندی را از خود به جای گذاشت. (تصویر ۴)

میرزا آقا هنر نگارگری و گل‌وبته‌سازی را در کارگاه پدر آغاز کرد. وی تمایل زیادی به طراحی فرم‌های انسانی داشت، ولی به دلایلی چون امتناع پدر در تصویر کردن نقاشی‌های انسانی و همچنین نداشتن جایگاهی در سلیقه و عقیده عوام، به دور از دید عوام و البته با اجازهٔ پدر، طراحی مینیاتور را آغاز کرد که با گرتِه گیری از آثار قدمای صفوی در بناها ادامه پیدا کرد (وفامهر ۱۳۹۱، ۲۱). از تبحر میرزا آقا در مورد فنون متنوع می‌توان به کوشش وی در یادگیری فنون طلاکوبی، ساختن جوهر قرمز (که منحصر به پیرزنی از محله خواجو اصفهان بود)، سوخت سازی، دوپوسته کردن کاغذ، مقواسازی و ورقه کردن طلا و نقره و... یاد کرد (عزیزی، ۱۳۸۸: ۱۳۹).

«میرزا آقا در زمینه‌های مینیاتور (نگارگری به شیوه‌ای که در عهد تیموری و صفوی رونق داشت)، آبرنگ ایرانی، چهره‌سازی، جانور سازی، گل و مرغ، گل‌وبوته، فندق نگاری، نماسازی، نقشه قالی، تذهیب، تشعیر، زرافشانی، حل کاری، نقشه فرش و... فعالیت می‌کرد. طرح‌ها و نقش‌های میرزا آقا به صورت جلد و تابلوی سوخت، قلمدان، جلدهای روغنی یا لاکی، قاب آیینه، انواع جعبه در اشکال چهارگوش و چندضلعی، «در» به سبک دوره صفوی، کاشی، طرح پارچه، فرش و دستبندهای عاج منقوش ارائه شده‌اند» (وفامهر، ۱۳۹۰: ۵۷) (تصویرهای ۵ تا ۸).

تصویر ۲. تابلوی گل و مرغ فنچ‌ها بر شکوفه، محمد باقر، دوره زند (سواری، ۱۴۰۱: ۴۳).

تصویر ۳. قاب آینه، علی‌اشرف، دوره قاجار (آژند، ۱۳۹۶: ۳۶)

تصویر ۴. میرزا آقا امامی در حال ساخت تابلوی گل و مرغ (وفامهر، ۱۳۹۰: ۲۸۲).

تصویر ۵. نمونه نقاشی دستبند، اثر میرزا آقا امامی (وفامهر، ۱۳۹۰: ۱۳۷)

تصویر ۶. طراحی کاشی، اثر میرزا آقا امامی (موزه ملی هنرهای اصفهان).

تصویر ۷. طراحی قالی، اثر میرزا آقا امامی (www.malool.com/gallery).

تصویر ۸. تابلو معرق سوخت، میرزا آقا امامی (موزه ملی هنرهای اصفهان).

معرفی و مطالعه ویژگی‌های بصری در آثار گل و مرغ میرزا آقا امامی

با مشاهده نمونه آثار گل و مرغ میرزا آقا امامی وجود دو سبک از اجرای آن به‌وضوح قابل تشخیص است. «امامی در این قسمت که هنر خانوادگی او به شمار می‌رفت و تنی چند از خویشاوندانش در دسته استادان این فن بودند، تتبع زیاد می‌کرد و گل و بته و گل مرغ را به دو سبک مینیاتور و ایرانی‌سازی در درجه عالی می‌ساخت، به طوریکه تابلوهای او در این رشته بی‌مانند است» (ادیب برومند، ۱۳۷۶: ۱۸) که منظور از گل و مرغ به سبک مینیاتور احتمالاً آثاری است که به شیوه زیرلاکی و در ابعاد کوچک کار می‌شده (تصویر ۹)، و منظور از گل و مرغ‌های ایرانی، آثار جدید و به شیوه شخصی میرزا آقا امامی است، که این آثار دیگر بر روی آثار کاربردی نقش نبسته بودند، بلکه خود به عنوان یک اثر صرفاً هنری و تزئینی ایفای نقش کرده‌اند (تصویر ۱۰).

از جمله معیارهایی که در مطالعه ویژگی‌های بصری هر اثر هنری مورد بررسی قرار می‌گیرد شامل فرم‌های جزئی و کلی تصویری موجود در اثر، نوع چینش آنها و در نهایت رنگ‌بندی موجود در اثر است و در قالب نگاهی فرمالیستی به منظور تعیین نوع سبک آثار است، که در این پژوهش نیز به مطالعه فرم، چینش فرم‌ها (تعادل و توازن، نوع ترکیب‌بندی، مرکز ثقل[۳]، پویایی و ایستایی) و رنگ‌بندی با هدف دستیابی به چیستی شیوه اجرای آثار، پرداخته خواهد شد.

اولین اثر به شیوهٔ گل‌وبته‌سازی رایج دروه قاجار با تکنیک زیرلاکی و بر روی جعبه چوبی سیگار مصور شده و در مجموعه ادیب برومند قرار دارد. ابعاد جعبه ۳۰ ×۲۰ سانتی‌متر بوده و امضای شخص میرزا آقا امامی با خط ثلث بر زمینه متن گل و مرغ قابل تشخیص است. این اثر در دسته آثار کاربردی قرار گرفته است. نقش گل و مرغ این اثر در یک کادر مستطیل جای گرفته که از پایین مرکز کادر، شاخه‌ای به سمت راست و چپ

تصویر ۹. نمونه گل و مرغ به سبک آثار لاکی. میرزا آقا امامی، جعبه (بی‌نام، ۱۳۸۱: ۳۸).

تصویر ۱۰. نمونه گل و مرغ به شیوه شخصی میرزا آقا امامی. تابلو (وفامهر: ۱۳۹۰: ۱۱۰).

DOI: 10.22034/rac.2025.2058802.1126

بالای کادر حرکت کرده و در قسمت میانه آن پرنده‌ای با چشمان بسته روی آن نشسته است. در دو طرف پرنده دو گل نسترن به همراه غنچه و برگ‌هایی نقاشی شده و در دو طرف پایین پای پرنده دو بوتهٔ گل قرار دارد، همچنین قابی با عنوان محل امضای هنرمند در گوشه چپ کادر قابل مشاهده است (تصویر ۱۱). نحوه چیدمان عناصر در تصویر به گونه‌ای است که تعادلی را در نقاشی نشان می‌دهد. پرنده‌ای خفته در وسط، در اطرافش گل و برگ‌ها به صورتی متوازن به تصویر در آمده است. پیچش گل‌ها و برگ‌ها که در طرح خطی در پایین نمایش داده شده حکایت از سرزندگی و نزدیکی به طبیعت است که از دوره شاه عباس شروع شده و در دوره زند و قاجار ادامه یافته است. حرکت پر پیچ و خم شاخه‌ها و برگ‌ها و گلبرگ‌ها در به نمایش گذاشتن هماهنگی عناصر قابل توجه است و تحرک زیادی را نشان نمی‌دهند (تصویر ۱۱- ۱).

دومین اثر مورد مطالعه به سبک قاجاری، جعبه‌ای با ابعاد ۴۰×۲۵ سانتی‌متر است، این اثر در موزه رضا عباسی قرار دارد، امضای هنرمند در این وجه از جعبه قابل مشاهده نیست. به واسطه استفاده از تکنیک دودی در زمینه ایجاد بُعد شده است و گل و برگ‌ها روی این زمینه گویی معلق و در حال تکان خوردن هستند. اثر دارای سه نوع بوته، شامل: بوته گل سرخی با ساقه‌ای ظریف و برگ‌هایی در اندازه‌های مختلف و چهار غنچه بسته و نیمه‌باز، و یک گل صد پر کاملاً باز که سه برگ بزرگ از بوته در پشت آن قرار گرفته به سمت مرکز کادر کشیده شده است. بوته دوم ساقه ظریف دیگری است که مربوط به بوته گل میخک است و از مرکز، با انشعابات و برگ‌های متعدد، ۵ غنچه در حال باز شدن، یک گل باز شده و یک غنچه در حال خشک شدن، تمامی فضای بالای مرکزی و راست را پر کرده است. سومین بوته با دو گل وحشی بهاری در پایین سمت راست کادر روییده که صرفاً برای برقراری تعادل بصری مصور شده‌اند. تنها فرم غیر گیاهی این اثر پروانه‌ای بر روی بوته میخک و بالای سمت راست کادر است که بنا بر فرم بال‌ها، نشسته به نظر می‌آید. (تصویر ۱۲). شیوه طراحی و ساخت‌وساز تحت تأثیر زمینه دودی قرار گرفته و اجازه نمی‌دهد حس بهاری به بیننده القا گردد. در روابط شکل و زمینه و همچنین فرم برگ‌ها با گل‌ها نیز به‌خوبی نمایان شده است. در اینجا نیز نقاشی روی یک جعبه انجام شده که نشان دهنده روح حاکم بر فضاهای سنتی است که شیئ را بدون تزیین رها نمی‌کردند (تصویر ۱۲- ۱).

آنچه که به عنوان نکته قابل تامل و مهم می‌بایست در تحلیل نمونه آثار سبک قاجاری میرزا آقا امامی در نظر گرفت، تأثیرگذاری عواملی است که بر شکل‌گیری و هدف تولید این گونه آثار نقش مهمی را ایفا کرده است، به‌طوریکه تأثیر بسزا و حتی مستقیمی بر روی خلق این دسته از آثار گذاشته‌اند و از این تأثیرات مهم می‌توان به ساخت آثار کاربردی تزئین‌شده، که متأثر از نقاشی و اشیا کاربردی چوبی تزئین‌شده غربی موسوم به «گل‌فرنگ»،

تصویر ۱۱. گل و مرغ بر روی جعبه، میرزا آقا امامی، آبرنگ و نقاشی زیرلاکی با زمینه اندود، موزه رضا عباسی، تهران (بی‌نام، ۱۳۸۱: ۳۸).

تصویر ۱۱. ۱. طرح خطی تصویر ۱۱ (نگارندگان).

تصویر ۱۲. گل و مرغ بر روی جعبه سیگار، میرزا آقا امامی، نقاشی زیرلاکی روی چوب، مجموعه خصوصی ادیب برومند، تهران (وفامهر، ۱۳۹۰: ۱۳۷).

تصویر ۱۲. ۱. طرح خطی تصویر ۱۲ (نگارندگان).

که دارای اجرای طبیعت‌گرایانه‌تری از سایر نقاشی‌های گیاهی ایرانی است، مورد پسند جامعه قرار گرفته بود، اشاره کرد و این خود از وجود روابط سیاسی، اجتماعی و اقتصادی و تعامل هنرمندان از دوران صفوی تا به امروز خبر می‌دهد که توسط تاجران دوران قاجار به ایران وارد شد و مورد توجه قرار گرفت (منصور بخت، حسینی، ۱۳۹۶: ۱۲۴). البته ذکر این نکته نیز ضروری است که در نمونه‌های آثار چوبی قرن چهارم هجری، می‌توان از بهره‌گیری نقاشی به عنوان تزئین بر روی آثار چوبی یاد کرد که از این قبیل نمونه‌ها نقاشی تزئینی و خوشنویسی بر روی قطعه‌های چوبی سقف (توفال) مسجد جامع ابیانه به کار گرفته شده است (مدهوشیان‌نژاد، ۱۴۰۲: ۶۴)، و در تکمیل این پاراگراف می‌بایست اذعان داشت که میرزا آقا امامی به عنوان یک هنرمندی که به‌طور موروثی گل و مرغ‌کار بوده است، با نحوه ساخت اینگونه آثار آشنایی داشته است (مهدوی قهساره، ۱۴۰۲: ۶۴).

اثر گل ومرغ سوم مورد مطالعه، یکی دیگر از آثار گل و مرغ استاد میرزا آقا امامی است که در مجموعه آثار جدید که به شیوه شخصی وی است، قرار دارد. این اثر در قالب تابلوی تزئینی و در ابعاد ۴۰×۳۰، با استفاده از رنگ‌های جسمی و روحی، با تکنیک گل و بته‌سازی آبرنگی کار شده است. امضای هنرمند در این اثر صرفاً با نوشتن «امامی» در بین بوته‌های بالا سمت راست به خط نستعلیق قابل مشاهده است. طراحی این اثر نیز در یک کادر مستطیل بوده و در قالب بیضی در وسط کادر کاغذ قرار گرفته است. تراکم فرم‌های موجود در اثر بالاست و دارای طراوت بیشتری است (تصویر ۱۳). چینش و طراحی فرم‌ها کاملاً بر اصول طبیعت‌گرایانه و واقع‌گرایانه وفادار بوده و این موضوع درنمایش بوته‌های کوچک پایین، ترتیب چینش و رعایت ارتفاع سایر بوته‌ها، محل قرار گیری پرنده‌ها، فرم بدن پرنده‌ها، رعایت شده است.[۴] فرم‌های موجود در اثر مانند گل‌های صدپر (گل سرخ)، نسترن، نرگس، گل‌های ریز خودرو، سوسن‌های زنگوله‌ای، شکوفه‌های بهاری گلوله‌برفی و انواع غنچه‌های رز و فندق و پرنده‌های نیمه نشسته، با تراکم بالایی در کنار یکدیگر جای‌گذاری شده‌اند و میزان کمتر و حتی ناچیزی از پس زمینه به چشم می‌آید. وجود سه برگ بزرگ بوته‌های گل صدپر و نسترن در این نگاره برای هر یک از این دو نمونه گل وجود دارد که بر تراکم بالای بوته‌ها و همچنین بر نگاه ریزنگارانه‌تر آنها کمک کرده است، به نحوی که گاهی برای یافتن مرغ‌های میان گل‌ها اندکی تأمل نیاز دارد. نحوه طراحی فرم‌ها بیانگر حس پویای در این فضای تمثیلی باغ ایرانی است. در «تصویر ۱۳. ۱» می‌توان تراکم فرم و غلبه شکل بر زمینه را مشاهده کرد.

چهارمین اثر گل و مرغ از آثار جدید میرزا آقا امامی که در مجموعه شخصی ادیب برومند قرار دارد بر اساس شیوه جدید گل‌وبته‌سازی و به وسیله رنگ‌های جسمی و روحی با تکنیک آبرنگی ساخته شده است که امضای هنرمند به همراه متنی با خط نستعلیق بر روی اثر پدیدار است و اطلاعاتی از ابعاد آن در دسترس نیست. طراحی این اثر نیز در یک کادر مستطیل و بدون قالب و به صورت آزاد درختچه‌ای را نشان می‌دهد که دارای گل، برگ و غنچه‌های نسبتاً درشتی است، که در وسط کادر کاغذ قرار گرفته است و دو گل رز صدپر و مرغی نشسته بر تنه بوته گل توجه بیشتری را نسبت به بوته گل زنبق، بوته‌های خودرو کوچک اطراف بوته اصلی، به خود جلب می‌کند (تصویر ۱۴). چینش و طراحی فرم‌ها کاملاً بر اصول طبیعت‌گرایانه و واقع‌گرایانه وفادار بوده و این موضوع در نمایش بوته‌های کوچک پایین بوته اصلی، ترتیب چینش و رعایت اختلاف ارتفاع با بوته بزرگ‌تر و محل قرار گیری آنها کاملاً نمایان است. فرم‌های موجود در اثر مانند گل صدپر (گل سرخ)، گل‌های ریز خودرو، غنچه‌های رز در کنار یکدیگر جایگذاری شده‌اند، که وجود دو و سه برگ بوته اصلی در

تصویر ۱۳. گل و مرغ، گواش و آبرنگ (وفامهر، ۱۳۹۳، ۱۱۲).

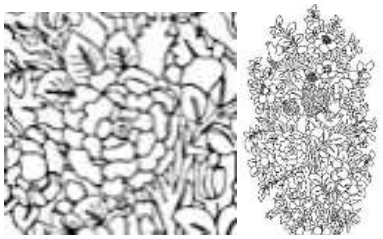

تصویر ۱۳. ۱. طرح خطی گل و مرغ ۱۳ (نگارندگان).

DOI: 10.22034/rac.2025.2058802.1126

پشت گل صدپر در این اثر نیز قابل مشاهده است. فرم‌ها تحرک زیادی نداشته و به واسطه حرکت عمودی بوته از ایستایی بیشتری برخوردار. میزان تراکم در این اثر نسبت به آثار شیوه قاجار میرزا آقا بالا بوده ولی در قیاس با آثار جدید وی از تراکم کمتری برخوردار است. با وجود این نوع رنگ‌های به‌کاررفته و چینش نقوش، تابعی از شیوه جدید میرزا آقا است. (تصویر ۱۴. ۱).

پنجمین اثر مورد مطالعه از آثار گل و مرغ‌های میرزا آقا امامی نیز، در ابعاد ۴۰×۳۰ است. این اثر نیز بر روی کاغذ با تکنیک گل‌وبته‌سازی با گواش و آبرنگ (رنگهای روحی و جسمی) خلق شده، و اثر کاملاً مستقل (تزئینی) و نماینده دیگری از شیوه شخصی و جدید میرزا آقا امامی در گل‌ومرغ‌سازی است. هنرمند در این اثر امضای خود را با خط نستعلیق «رقم کمترین امامی اصفهانی» در متن زمینه جای داده است. این اثر نیز در یک کادر مستطیل شکل اجرا شده، و تقریباً تمامی مستطیل کادر را

تصویر ۱۴. گل و مرغ، میرزا آقا امامی، گواش و آبرنگ روی کاغذ (www.adibboroumand.com/gallery).

تصویر ۱۴. ۱. طرح خطی تصویر ۱۴ (نگارندگان).

پوشانده و نمایی کامل از یک باغ ایرانی بهاری در دنیای واقعی را به مخاطب نشان داده است (تصویر ۱۵). همانطور که در تصویر مشخص است، بوته‌های کوچک در پایین کادر طراحی شده و به نوعی پوششی برای محل رویش شاخه‌های درختچه‌های گل‌های بزرگ‌تر هستند که از پایین و پشت بوته‌ها شروع و درمرکز و بالای کادر روییده‌اند. مابین مرکز و پایین کادر بوته‌هایی از گل‌ها طراحی شده‌اند که با توجه به خصوصیاتشان در اندازه، محل رویش و میزان اهمیتشان در طبیعت، منطقی جایگذاری شده‌اند. در قسمت مرکزی کادر دو پرنده با ویژگی پویا (بر اساس نحوه نشستن بر روی ساقه‌ها و فرم بدنشان) قابل مشاهده است. عناصر جای گرفته در کادر دارای تراکم بالایی هستند. فرم‌های موجود در این اثر شامل گونه‌های متعدد گل‌های با طراوت و رقصان همچون گل صد تومانی (رز)، گل نسترن، گل نرگس، گل بنفشه، گل سوسن زنگوله‌ای، گل زنبق، گل جعفری، و همچنین غنچه‌های آنها و شکوفه بادام و فندق هستند. رویش و فرم جوان و رقصان برگ‌ها و ساقه‌ها دراین تابلو دارای تنوع بیشتری است، به طوریکه جهت‌های عمودی ساقه و برگ بوت‌های زنبق و شکوفه‌های بالای بوته همنشینی منطقی، لطیف و زیبایی را در کنار حرکت‌ها و خمیدگی‌های متمایل به چپ و راست سایر بوته‌ها را حفظ کرده است که به پویایی طرح و فرم‌ها کمک کرده است. میزان تراکم در این اثر بالا و مقدار ناچیزی از پس‌زمینه در میان انبوه بوته‌ها مشخص است. دو پرنده پر جنب و جوش که این امر به واسطه فرم نشستن پرندگان بر مادی بودن و طبیعی بودن فضای گل و مرغ و تطابق با یک باغ ایرانی تأکید دارد. بوته گل‌های کوچک در این اثر در محل مناسب و واقعی خود قرار گرفته‌اند، که آن محل رویش در خاک و سطح زمین است. نقش آنها به عنوان فرمی پوشاننده برای هماهنگی فضای لطیف بالای کادر با پایین کادر (محل اتصال ساقه‌ها به زمین) به کار گرفته شده‌اند. در این اثر فرمی مشخص برای قاب امضا وجود ندارد و هنرمند به متن اثر برای امضای خود با خط نستعلیق اکتفا کرده است. وجود روح زمانه و گرایشات دوره پهلوی به سمت خلق آثار طبیعت‌گرایانه‌تر، تزئینی و تنوع در نوع فرم‌ها در آثار رعایت شده و این شباهت نشانی از ظهور شیوه جدید میرزا آقا امامی در هنر گل‌ومرغ‌سازی است (تصویر ۱۵. ۱).

در تکمیل توضیحات مربوط به نمونه آثاری که به شیوه جدید گل و مرغ میرزا آقا مرتبط است، لازم است اشاره کرد که این قبیل آثار به واسطه تغییر نگرش هنرمند نسبت به قوانین گل‌ومرغ‌سازی در دوران پهلوی اول، به نوعی طبیعت‌گرایانه‌تر و مبتنی بر

گیاهی باغی اقلیم ایرانی است و در قالب یک تابلوی تزئینی خلق شده است و این مهم با گسترش روابط سیاسی و فرهنگی و هنری آن دوران مرتبط است. زیرا بسیاری از هنرمندان در اواخر قاجار و پهلوی به کالج‌هایی در اروپا راه یافتند و به کسب دانش هنری پرداختند و به ایران بازگشتند. میرزا آقا دعوت این ممالک به دلیل مسائل اعتقادی (عدم اطمینان از چگونگی ذبح گوشت) را نپذیرفت، ولی گویا به واسطه ارتباط با هنرمندان اصفهان و تهران و مراوده با ایشان، از ورود نگرش طبیعت‌گرایانه‌تر استقبال کرده و البته ممکن است تجربیات شخصی خود هنرمند در خلق این شیوه از آثار هنرمند نقش داشته باشد (مهدوی قهساره، ۱۴۰۲: ۶۵-۶۴).

تصویر ۱۵. تابلو گل و مرغ، میرزا آقا امامی، گواش و آبرنگ روی کاغذ، مجموعه خصوصی ادیب برومند، تهران (بی‌نام، ۱۳۸۱: ۳۵).

تصویر ۱۵. ۱. طرح خطی تصویر ۱۵ (نگارندگان).

چینش فرم‌ها

ترکیب‌بندی در اثر تصویر ۱۱ به صورت منتشر، نامتقارن و متوازن به‌وضوح قابل تشخیص است. این مسئله با ترسیم اقطار (خط عمود و افق و اریب) اثر اثبات شده است. در اصل نحوه نشستن پرنده بر روی شاخه به حالت خمار و بالا آمدن سر پرنده چشم بیننده را به سمت گل نسترن پشت سر پرنده و در ادامه به پایین، زیر پای پرنده و برگ‌ها، غنچه و گل روبروی پرنده تا بال پرنده رهنمون می‌کند. به همین دلیل گل بزرگ پشت سر پرنده بزرگ‌تر و سنگین‌تر ترسیم شده و چشم را به سمت خود هدایت می‌کند و همینطور این حرکت تا سمت راست و بال پرنده ادامه می‌یابد و به عنوان مرکز ثقل این اثر محسوب می‌شود. این مسئله در تعادل کل تصویر اثر بسزایی گذاشته است. چینش فرم‌ها در این اثر دارای تعادل و توازن مبتنی‌بر قرینه وزنی و دارای ایستایی است. (تصویر ۱۱. ۲)

ترکیب‌بندی در تصویر ۱۲ نیز منتشر بوده و بر اساس قرینه وزنی سامان یافته، طرح دارای توازن است، در پایین وسط شاخه به دو قسمت گسترش یافته و گل‌ها و برگ‌ها روی شاخه‌ها چیده شده به نحوی که تصویر به دو بخش تقسیم شده است در سمت چپ گل صدپر بزرگ‌تری مشاهده می‌شود که نقش مرکز ثقل اثر را ایفا می‌کند. در اینجا پرنده‌ای وجود ندارد و تنها پروانه‌ای کوچک سمت راست بالا دیده می‌شود به گونه‌ای که خود را به عناصر دیگر تحمیل نمی‌کند. چینش فرم‌ها در این اثر دارای تعادل و توازن مبتنی‌بر قرینه وزنی و نسبت به اثر قبلی از ایستایی کمتری برخوردار است. همانگونه که مشاهده می‌شود در آثار شیوه اول میرزا آقا فرم و زمینه به گونه‌ای چینش شده که از خلوت و جلوت برخوردار است (تصویر ۱۲. ۱).

چینش فرم‌ها در تصویر ۱۳ نیز بر اساس قرینه وزنی و در یک فرم بیضی قرار دارد. چینش عناصر به گونه‌ای است که کمترین فضای بین گل‌ها و برگ‌ها مشاهده می‌شود. میرزا آقا در شیوه جدید عناصر را ریزتر طراحی کرده و به صورت فشرده در کنار هم چیدمان کرده است. گل‌ها و برگ‌ها از نظر اندازه چندان از یکدیگر متمایز نیست این در حالی است که در شیوه اجرای قاجاری مرغ یا گل‌ها یا برگ‌ها درشت بوده فضای بین گل و

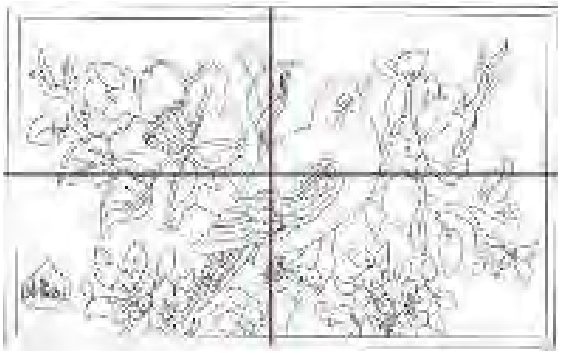

تصویر ۱۱. ۲. ترکیب‌بندی (نگارندگان).

DOI: 10.22034/rac.2025.2058802.1126

برگ نیز بیشتر نشان داده می‌شد. چینش فرم‌ها در این اثر دارای تعادل و توازن مبتنی‌بر قرینه وزنی است و فرمی به عنوان مرکز ثقل محسوب نمی‌شود. طراحی فرم‌ها در این نگاره حس پویایی را نشان می‌دهند (تصویر ۱۳. ۲).

ترکیب‌بندی در تصویر ۱۴ ساده و بی‌پیرایه است. میرزا آقا در این تصویر هم به شیوه جدید نقاشی کرده اما از چینش متراکم کمتر بهره برده، ساقه درختچه از میان بوته‌ها بالا آمده و مجموعه گل‌ها، برگ‌ها و مرغ و پروانه را در بر گرفته است. عناصر در دو قسمت تصویر تقسیم شده و در جایی احساس سنگینی ایجاد نکرده است. چینش فرم‌ها در این اثر دارای تعادل و توازن مبتنی‌بر قرینه وزنی است و این اثر بدون مرکز ثقل است. فرم‌ها در این اثر از پویایی کمتری برخوردار و در نتیجه ایستایی بیشتری دارد (تصویر ۱۴. ۲).

ترکیب‌بندی عناصر در تصویر ۱۵ نیز بر اساس فرم بیضی است و مناسبات چینش شبیه تصویر ۱۳-۲ است. در اینجا نیز با نزدیکی اندازه فرم‌ها مواجهیم. گل و برگ و مرغ‌ها به صورت توده‌ای و بدون زمینه (یا حداقل زمینه) نمایش داده شده است. بدین معنی که شکل غالب است بر زمینه، در این تصویر مرغ‌ها در وسط طراحی شده که در بهتر دیدن تأثیر گذاشته است. همچنین چینش فرم‌ها در این اثر دارای تعادل و توازن مبتنی‌بر قرینه وزنی است، همچنین مرکز ثقل در این اثر گل صدپر میانی محسوب می‌شود. نحوه طراحی فرم‌ها در این اثر حس پویایی را القا می‌کنند. در شیوه دوم میرزا آقا چنش عناصر به گونه‌ای است که کمتر می‌توان زمینه خالی یافت و خلوت و جلوت در آثار این دوره میرزا آقا کمتر مشاهده می‌شود (تصویر ۱۵. ۱).

رنگ‌بندی

رنگ که در هر اثر هنری عاملی برای نشان دادن ماهیت و فرم هر چیزی است، در اثر گل و مرغ مورد مطالعه اول نیز به عنوان وجه تمایزی برای عناصر موجود در اثر گل و مرغ به کار رفته است. سبز، قهوه ای، نارنجی، زرد و صدفی رنگ‌بندی کل اثر را شامل شده. البته واضح است که نقاشی‌های آثار کاربردی به واسطه استفاده‌های مکرر، نیازمند یک نوع پوشش شفاف و محافظ هستند، که به واسطه آن همه رنگ‌ها گرم‌تر و تیره و پخته‌تر شده‌اند. البته تکنیک پرداز و ساخت‌وساز نیز در پخته و تیره شدن رنگ‌های موجود تأثیرگذار بوده است. همچنین نوع رنگ‌بندی اثر نتوانسته در جهت القای لطافت و سرخوشی فصل بهار موفق عمل کند. رنگ‌بندی در این اثر متأثر از آثار دوران کلاسیک ایتالیا است (تصویر ۱۵. ۲).

تصویر ۱۲. ۲. ترکیب‌بندی (نگارندگان).

تصویر ۱۳. ۱: ترکیب‌بندی (نگارندگان).

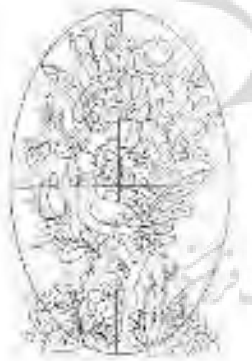

تصویر ۱۴. ۲. ترکیب‌بندی (نگارندگان).

تصویر ۱۵. ۲. ترکیب‌بندی (نگارندگان).

رنگ در زمینه این اثر مورد مطالعه دوم از نوع بوم‌سازی دوده‌ای است، که خود با ایجاد بافتی نرم و ابرگونه و فضاهای رنگی متعدد در پس زمینه با رنگ‌های زرد، دودی و مشکی نمایان است. رنگ‌بندی مبتنی بر اصول دوره قاجار، شامل رنگ‌های زرد، زرد نارنجی، نارنجی، سبز و طلایی است. هنرمند با این تمهیدات سعی در القای جوی لطیف داشته است، ولی به دلیل فشردگی بافت بصری ایجاد شده در زمینه و قرارگیری در کنار سایر عناصر بافت‌دار نقاشی به واسطه وجود رنگ‌های تند و گرم با کنتراست شدید، از القای حس لطیف و بهاری کاسته شده است. رنگ‌بندی در این اثر متأثر از آثار دوران کلاسیک ایتالیا است (تصویرهای ۱۲ و ۱۶).

در اثر سوم مورد مطالعه به‌لحاظ رنگ‌بندی تابع قوانین طبیعت‌گرایی و واقع‌گرایی بوده ترکیب رنگی بر روی زمینه کاغذ صندل‌فام (خاکی‌رنگ) صورت گرفته است. رنگ‌های موجود در اثر شامل: صورتی، سبزهای روشن و گرم، آبی، نارنجی، سفید و طوسی، بنفش ملایم (یاسی) هستند. وفاداری نقاش به طبیعت تا حدی بوده که بعضی از برگ‌های ریز و جوان که در بوته‌های رز در طبیعت نیز قابل مشاهده است، دارای لکه‌های نارنجی و قرمز هستند و در رنگ سبز محو شده‌اند، در اثر بازتاب یافته‌اند. رنگ‌ها تماما دارای ملایمتی هستند که بر نمایش آنها در فصل بهار تأکید دارد. این شیوه از اجرای گل و مرغ بر نور ملایم آفتاب بهاری در طبیعت نیز دلالت دارد (تصویر ۱۳).

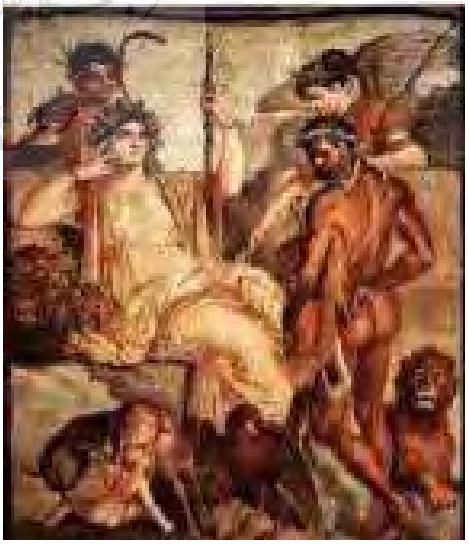

تصویر ۱۶. نمونه نقاشی دوران کلاسیک ایتالیا. نقاشی دیواری. هرکول و تلفوس. هرکولانوم. حدود ۷۰ م. موزه ملی ناپل. (گاردنر، ۱۳۸۵: ۱۹۰)

اثر چهارم مورد مطالعه نیز به‌لحاظ رنگ‌بندی تابع قوانین طبیعت‌گرایی و واقع‌گرایی است، به نحوی که ترکیب رنگی ملایم بهاری و طبیعت‌گرایانه بر روی زمینه کاغذ صندل‌فام نمایان است. رنگ‌های موجود در اثر شامل: صورتی، سبزهای روشن و گرم، آبی، زرد، سفید و خاکستری (تیره و روشن)، هستند. رنگها تماما دارای ملایمتی هستند که بر نمایش آنها در فصل بهار تأکید دارد. در این نمونه اثر نیز نور ملایم آفتاب بهاری در طبیعت مشاهده می‌شود (تصویر ۱۴).

در پنجمین اثر مورد مطالعه، رنگ‌ها از درخشانی مناسب برخوردارند و تعادل مناسبی از جایگذاری رنگ‌های سرد و گرم برقرار شده است. رنگ‌های مورد استفاده ملایم و ملیح و آرامش‌بخش هستند که شامل: کرم (صندل فام) صورتی، یاسی، سفید، نارنجی، سبز زرد، سبز، سبز آبی، سبز تیره، آبی، خاکستری بوده و دارای تنوع قابل توجهی هستند و رنگ‌بندی اثر بهاری و زنده است در این نمونه اثر نیز نور ملایم آفتاب بهاری در طبیعت مشاهده می‌شود (تصویر ۱۵).

جدول ۱ دربردارنده اطلاعات ویژگی‌های بصری با رویکرد فرمالیسم در تعیین شیوه اجرای آثار گل و مرغ میرزا آقا امامی است که در آن فرم، چینش عناصر (ترکیب‌بندی و تعادل و توازن) و رنگ‌بندی آثار مورد مطالعه و تحلیل قرار گرفته است. فرم آثار را به‌طور عمده فرم‌های گیاهی (بوته گل‌های بهاری) و به صورت جزئی‌تر فرم‌های حیوانی (پرنده و پروانه) شامل می‌شود. همچنین تعادل و توازن بنا بر شرایط کادری هر اثر رعایت شده و ترکیب‌بندی در تصاویر آثار به صورت مثلثی و منتشر مشاهده می‌شود. مرکز ثقل به عنوان مرکزیتی برای چینش متعادل فرم‌ها در نگاره بر طبق آن، در هر دو شیوه گل و مرغ مشاهده شد. پویایی و ایستایی نیز بسته به طرح و نوع ترکیب‌بندی انتخابی هنرمند دارای پویایی و ایستایی است. رنگ‌بندی در آثار همه بر فصل بهار اشاره داشته، منتها در نمونه آثار گل و مرغ به موجب ملایمت رنگ‌ها نسبت به آثار گل و مرغ تداعی فصل بهار بیشتر مشهود است.

بحث و نتیجه گیری

پژوهش حاضر پنج نمونه از آثار گل و مرغ میرزا آقا امامی هنرمند اصفهانی دوره اواخر قاجار و اواسط پهلوی را با رویکرد فرمالیسم مورد مطالعه تحلیلی به منظور تعیین سبک یا شیوه اجرای آثار گل و مرغ این هنرمند قرار داده است. نتیجه این پژوهش، پاسخ‌گویی به پرسش مطرح شده در این پژوهش است. آنچه از تحلیل

DOI: 10.22034/rac.2025.2058802.1126

جدول ۱. جمع‌بندی اطلاعات تحلیلی ویژگی‌های بصری آثار گل و مرغ میرزاآقا امامی.

اثر	تصویر	دوره	اجزای گل و مرغ					نوع اثر	چینش فرم‌ها		رنگ‌بندی
			نام گل	گل	حیوانی	برگ	غنچه		تعادل و توازن	ترکیب‌بندی	
تصویر ۱۱		قاجار	نسترن		مرغ خفته			کاربردی (جعبه سیگار)	دارای‌تعادل و توازن مبتنی‌بر قرینه وزنی اثر دارای مرکز ثقل است.	منتشر ترکیب‌بندی وابسته به کادر شی مورد تزئین با تراکم پایین بوته‌ها. طرح دارای ایستایی است.	– (روحی و جسمی) روی چوب و با پوشش لاکی متأثر از رنگ‌بندی دوره کلاسیک ایتالیا – زرد، سبز، قرمز و کبود
			گل خودرو								
تصویر ۱۲			رز (صد تومنی)		پروانه	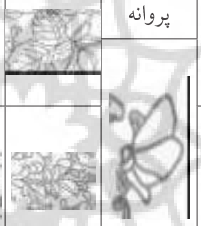		کاربردی (جعبه)	دارای‌تعادل و توازن مبتنی‌بر قرینه وزنی اثر بدون مرکز ثقل است.	منتشر ترکیب‌بندی وابسته به کادر شی مورد تزئین و با تراکم پایین بوته‌ها طرح دارای پویایی است.	– (روحی و جسمی) روی چوب و با پوشش لاکی متأثر از رنگ‌بندی دوره کلاسیک ایتالیا – زرد، سبز، قرمز و کبود
			میخک								
تصویر ۱۳		پهلوی	رز (صد تومنی)		مرغ	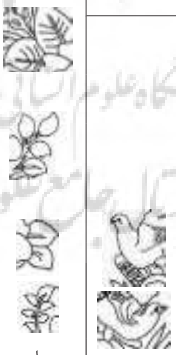		ترئینی (تابلو)	دارای‌تعادل و توازن مبتنی‌بر قرینه وزنی اثر بدون مرکز ثقل است.	منتشر طراحی در یک کادر و ترکیب‌بندی بیضی فرضی و با تراکم بالای بوته‌ها طرح دارای پویایی است.	– (روحی و جسمی) روی کاغذ – آبی، صورتی، قرمز، سبز، سفید
			نسترن								
			فندق								
			شکوفه								
			جعفری								
			سوسن زنگوله‌ای								
			عروس								
			گل خودرو								
			گل نرگس								

ادامهٔ جدول در صفحهٔ بعد ←

ادامه جدول ۱ . جمع‌بندی اطلاعات تحلیلی ویژگی‌های بصری آثار گل و مرغ میرزاآقا امامی.

اثر	تصویر	دوره	اجزای گل و مرغ					نوع اثر	چینش فرم‌ها		رنگ‌بندی
			نام گل	گل	حیوانی	برگ	غنچه		تعادل و توازن	ترکیب‌بندی	
تصویر ۱۴			رز (صدتومنی)		پروانه				دارای تعادل و توازن مبتنی‌بر قرینه وزنی اثر بدون مرکز ثقل است.	منتشر طراحی در یک کادر و ترکیب‌بندی بیضی فرضی و با تراکم بالای بوته‌ها طرح دارای ایستایی است.	– (روحی و جسمی) روی کاغذ – آبی، صورتی، قرمز، سبز، سفید
			زنبق	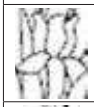							
			گل خودرو								
تصویر ۱۵		پهلوی	رز (صدتومنی)		مرغ			تزئینی (تابلو)	دارای تعادل و توازن مبتنی‌بر قرینه وزنی اثر دارای مرکز ثقل است.	منتشر طراحی در یک کادر و ترکیب‌بندی بیضی فرضی و با تراکم بالای بوته‌ها طرح دارای پویایی است.	– (روحی و جسمی) روی کاغذ – شامل آبی، صورتی، قرمز، سبز، سفید
			نسترن								
			فندق								
			شکوفه								
			جعفری								
			سوسن زنگوله‌ای		– فرم مرغ در دوره پهلوی سرزنده‌تر و جهنده لابه‌لای گل‌ها و برگ‌ها						
			گل پنج‌پر								
			گل نرگس								
			گل زنبق								
			گل داوودی								

آثار گل و مرغ میرزا آقا حاصل شد در قالب پاسخ به سؤالات مطروحه در این پژوهش بیان خواهد شد. پرسش اول مطرح شده در این پژوهش مبنی بر این است که ویژگی‌های اجرای آثار گل و مرغ در نقاشی‌های میرزا آقا چیست ؟ طی مطالعه تحلیلی در این پژوهش روشن شد که آثار میرزا آقا را می‌توان به دو شیوه قاجار و پهلوی تقسیم نمود. شیوه قاجار به نحوی ادامه سبک زند است با این تفاوت که با تأثیراتی که از اروپا به ایران وارد شد سبک کلاسیک نقاشی اروپایی در رنگ‌بندی‌های نقاشی ایرانی و از جمله آثار میرزا آقا مشهود است. در دوره دوم آثار میرزا آقا علاوه‌بر تغییر کاربری از نقاشی روی جعبه‌ها و قلمدان‌ها و... که برای محافظت از نقاشی با لاک و الکل پوشانده می‌شد، به نقاشی روی کاغذ جهت آویزان کردن روی دیوار تغییر یافت.

پرسش دوم پژوهش مبنی بر این است که ویژگی بصری فرم در آثار گل و مرغ‌های میرزا آقا امامی چیست؟ طی مطالعات انجام شده می‌توان گفت تفاوت‌هایی در نوع آثار، نوع نمایش فرم‌ها، نوع چینش و رنگ‌بندی در این نمونه آثار شناسایی شد،

DOI: 10.22034/rac.2025.2058802.1126

بطوریکه آثار به دو دسته آثار زیرلاکی (که بر روی وسایل کاربردی روزانه و به شیوه دوره قاجار مصور شده بودند) و آثار تزئینی که هر اثر گل و مرغ به عنوان یک تابلوی زینتی (دارای هویتی مستقل که به شیوه شخصی میرزا آقا مصور شده و متعلق به دوره پهلوی است)، دسته‌بندی شده‌اند. فرم‌های گیاهی و حیوانی در آثار زیرلاکی دوره قاجار درشت و با فاصله و دارای پیچش در گل‌ها و برگ‌ها ست. در حالیکه فرم‌ها در آثار تزئینی دوره پهلوی ریزنگارانه، فشرده و در عین حال ساده و در قاب بیضی‌شکل طراحی شده است. در خصوص رنگ‌بندی نیز می‌توان تفاوت فاحشی را بین آثار زیرلاکی و تزئینی قائل شد، زیرا رنگ در آثار دسته اول دارای تنوع رنگی کمتر، رنگ‌بندی گرم‌تر و با کنتراست بالاتری (به دلیل استفاده از پوشش محافظ لاک و الکل و ایجاد بازتاب رنگ زرد بر روی این آثار) نسبت به آثار تزئینی که دارای تنوع رنگی و رنگ‌بندی ملایم و سردتر هستند که همین عوامل تأثیر بسزایی در ایجاد فضای باغ بهاری داشته است، در نهایت لازم است پیرو بحث مرکز ثقل و پویایی و ایستایی در فرم‌ها و چینش آنها، اذعان داشت که این دو مورد ارتباطی با شیوه گل‌ومرغ‌سازی نداشته و صرفاً به انتخاب هنرمند در انتخاب نوع طراحی و چینش فرم‌ها مرتبط است.

شایسته است که پژوهشگران تمرکز خود را برای مطالعه بر روی آثار گل و مرغ هنرمندان اواخر قاجار گذاشته تا بتوان تأثیرات ارزشمند و مورد توجه مخاطبان آن زمان را شناسایی کرد، زیرا در این صورت می‌توان با انطباق شرایط و نیازهای جامعه مخاطبین با دوره معاصر امروزی، به خلق آثاری نوین‌تر دست یافت، که این مهم با پژوهش دقیق و کنکاش و مصاحبه با افراد با تجربه محقق دست‌یافتنی خواهد بود.

پی‌نوشت‌ها

1. Rhinoceros
2. Photoshop

۳. گرانیگاه، (centre of gravity)، نقطه ای در جسم، که وزن جسم در اطراف آن به صورت یکنواخت متعادل است.

۴. لازم به ذکر است طبیعت‌گرایی در نقاشی گل و مرغ آنگونه که در نقاشی غرب و طبیعت بیجان در نقاشی غربی وجود دارد مشاهده نمی شود. نقاش ایرانی طرفا از ساخت و ساز برای طبیعی جلوه دادن گل و برگ و پرنده ها استفاده نموده اما در چینش عناصر تابع طبیعت نیست. نقاش با توجه به نگرش خود به هستی، زندگی و رشد چینش گل ها و برگها را انجام می دهد. در مجموع می توان گفت نقاش گل و مرغ خود را تابع نگرش هنر ایرانی می‌داند و تأثیراتی که از هنر غرب یا شرق دریافت می کند در قالب نگارگری ایرانی بازنمایی می کند.

فهرست منابع

ادیب برومند، عبدالعلی (۱۳۵۶). میرزا آقا، نشریه *وحید*، دوره ۱۸، شمارهٔ ۲۰۶، ۱۶- ۱۴.

آژند، یعقوب (۱۳۹۶)، زندگی و آثار علی اشرف، *نشریه هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی*، دوره ۱، شماره ۲۳، ۳۸- ۲۹.

اورنگی، زهرا؛ موسوی، سیدرضی؛ پورنعمان، احسان (۱۴۰۱)، تبیین وجوه زیبایی‌شناختی قواعد سیّال فرم، در هنر خوشنویسی (با استناد به رساله‌های خوشنویسی سده‌ی ششم تا یازدهم هجری)، *الهیات هنر*، دوره ۱۰، شماره ۲۲، ۲۱۸- ۱۹۷.

بارنت، سیلوان (۱۳۹۱)، *راهنمای تحقیق و نگارش در هنر*، تهران: سمت.

بی‌نام (۱۳۸۱)، *میرزا آقا امامی*، تهران: وزارت و فرهنگ ارشاد اسلامی.

پاکباز، رویین (۱۳۷۸)، *دایرةالمعارف هنر*، تهران: فرهنگ معاصر.

جمشیدیان قلعه سفیدی، مرتضی؛ خلیلی، میلاد (۱۴۰۲)، مهارت نقاشی گل و مرغ در بناهای تاریخی شهر اصفهان و کسب و کار تجاری مختص نقاشان، فصلنامه *رهیافت‌های نوین در مطالعات اسلامی*، دوره ۵، شماره ۱۴، ۹۶۰- ۹۴۹.

جنسن، چارلز (۱۳۸۴)، *تجزیه و تحلیل آثار هنرهای تجسمی*، تهران: سمت.

جهانبخش، هانا؛ شیخی نارانی، هانیه (۱۳۹۵)، پژوهشی پیرامون نقش گل و مرغ و کاربرد آن در هنرهای سنتی ایران (دوران زندیه و قاجاریه)، *تاریخ نو*، دوره ۶، شماره ۱۶، ۱۶۲- ۱۲۹.

حسینی مطلق، سیده ملیحه (۱۳۹۲)، نگرشی پیرامون نقاشی گل و مرغ با تأکید بر آثار آقا لطفعلی صورتگر شیرازی، *نقش‌مایه*، دورهٔ ۷، شمارهٔ ۱۷، ۳۵- ۲۳.

سواری، محمد؛ شیخی، علیرضا (۱۴۰۲)، تبلور گل و مرغ در تشعیر دوره تیموری، *پژوهشنامه خراسان بزرگ*، دورهٔ ۱۴، شمارهٔ ۵۰، ۲۹- ۱۳.

سواری، محمد؛ شیخی، علیرضا (۱۴۰۱)، مطالعه فنی بصری نقاشی گل و مرغ دوره زند و قاجار، فصلنامه *هنرهای صناعی اسلامی*، دورهٔ ۶، شمارهٔ ۱، ۵۶- ۴۱.

شهدادی، جهانگیر (۱۳۸۴)، *گل و مرغ (دریچه‌ای بر زیبایی‌شناسی ایرانی)*، ترجمه و ویراستاری: هما بینا و سعید صدقی، چاپ اول، تهران: کتاب خورشید.

صمدی، مهرانگیز (۱۳۶۷)، *ماه در ایران (از قدیمی‌ترین ایام تا ظهور اسلام)*، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

ظفرمند، سید جواد (۱۳۸۳)، مفهوم فرم در هنر، *رشد آموزش هنر*، دورهٔ ۲، شمارهٔ ۳، ۲۸- ۲.

ظفرمند، سید جواد (۱۳۸۴)، چیستی فرم در هنر، *رشد آموزش هنر*، دورهٔ ۳، شمارهٔ ۴، ۱۳- ۸.

علی سلیمانی، زینب (۱۳۹۷)، بررسی گل و بوته و گل و مرغ بر روی جلدهای قرآنی شاخص دورهٔ قاجار (موجود در موزه ملی قرآن)، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، دانشگاه هنر تهران، پردیس ولیعصر، تهران.

فتوحی، محمود (۱۳۹۰)، *سبک‌شناسی نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها*، تهران: سخن.

گاردنر، هلن (۱۳۸۵)، *هنر در گذر زمان*، تهران: نگاه.

مدهوشیان‌نژاد، محمد (۱۴۰۲)، مطالعه تطبیقی آثار چوبی سلجوقیان ایران و سلاجقه روم (مطالعه موردی مسجد جامع ابیانه و مسجد اولو (سیوری‌حصار) آناتولی)، *هنرهای صناعی اسلامی*، دورهٔ ۷ ، شمارهٔ ۲، ۷۶- ۵۹.

منصوربخت، قباد؛ حسینی، محسن (۱۳۹۶)، نقش تجار در ورود صنایع جدید به ایران در دوره قاجاریه، *کارنامه تاریخ*، دورهٔ ۴، شمارهٔ ۸، ۱۳۸- ۱۱۵.

مهدوی قهساره، زهرا (۱۴۰۲)، تحلیل ویژگی‌های بصری نگارگری‌های استاد میرزا آقا امامی به منظور استفاده در طراحی و تزئین آثار کاربردی چوبی، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان.

وفامهر، مهدی (۱۳۹۰)، *زندگی و آثار هنری حاج میرزا آقا امامی*، اصفهان: انتشارات طراحان هنر.

URL 1: http://Www.malekmuseum.org/saloon/artifact/1393.02.00037 (Access date: 2024/ 11/ 02)

URL 2: https://HYPERLINK "http://Www.malool.com/gallery" Www.malool.com/gallery (Access date: 2021/ 08/ 28)

URL 3: https://Www.adibboroumand.com/gallery (Access date: 2024/ 10/ 24)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی